

HUMANİTAR VƏ SOSIAL ELMLƏR

UOT 1(091)

Faiq Ələkbərli

Azərbaycan Əmək və Sosial Münasibətlər Akademiyası,
f.ə.f.d., dosent

faikalekperov@mail.ru

<http://orcid.org/0000-0002-8865-568x>

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN SOSIAL-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ MİLLİ HƏMRƏYLİK TƏLİMİ

Məqalədə solidarizm cərəyanının Avropada hansı səbəblərdən yaranmasından və onun Azərbaycan Türk mütəfəkkiri, dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə tərəfindən Milli həmrəylik kimi formulə edilməsindən bəhs olunmuşdur. İlk növbədə, burada Fransada liberalizmlə kommunizmə alternativ və barışdırıcı mövqedən çıxış edən solidarizmin mahiyyəti göstərilmişdir. Solidarizmin elmi-nəzəri əsaslarını cəmiyyətə bir bütöv kimi yanaşan fransız mütəfəkkiri Ouguste Kont ortaya qoysa da, ancaq elm dünyasında bu cərəyanın banisi fransız sosioloqu Emil Dürkheyim hesab olunmaqdadır. Məqalədə fransız solidarizminin alman solidarizmi arasındakı fərqləri, eyni zamanda bu cərəyanın Türk-İslam dünyasında, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycanda milli xüsusiyyətləri tədqiqatə cəlb edilmişdir. Osmanlıda solidarizm Milli iqtisad və Milli təsanüdçülük anlayışları altında yayılaraq əsas baxış ondan ibarət olmuşdur ki, tüklər qədimdə nail olduqları paylaşma, yardımlaşma, dayanışma kimi iqtisadi fəlsəfəyə yenidən geri dönməlidirlər.

Məqalədə M.Ə.Rəsulzadənin solidarizm baxışları, onun milli həmrəylik təlimi hərtərəfli şəkildə tədqiq olunmuşdur. Onun burada solidarizmlə bağlı fransız, alman, ingilis mütəfəkkirlərini dərinədən tədqiq etməsi geniş şəkildə göstərilmişdir. Rəsulzadəyə görə yeni dövrdə ingilislər arasında ortaya çıxıb fransızlarda inkişaf edən hüriyyət, müsəvilik fikirləri çox keçmədən Avropada liberalizm (siyasi liberalizm, iqtisadi liberalizm və s.) cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. Xüsusilə də, Kant, Hegel, Kont, Spenser bəşəriyyətin yaxın gələcəkdə sosial bərabərlik içində xoşbəxt yaşayacağı mülahizəsinə daha nikbin yanaşmışlar. Məqalədə göstərilir ki, Rəsulzadə liberalizmin ortaya qoyduğu kommunizmi, eyni zamanda bundan sonrakı mərhələdə kommunizmlə liberalizm arasındakı ziddiyyətləri doğru görə bilmişdir. O, kommunizmlə liberalizm arasında ən doğru mövqe tutan solidarizmin yerli forması kimi milli həmrəylik təlimini irəli sürmüşdür. Milli həmrəylik təliminin əsasında isə yalnız milli dövlət deyil, eyni zamanda sosial dövlət olmaq da mühüm yer təşkil etməkdədir. Məqalədə göstərilir ki, Rəsulzadə milli dövlətlə sosial dövlətin uzlaşdırıcı tərəflərini ortaya qoymaqla, müstəqil Azərbaycan dövlətinin modelini də irəli sürmüşdür. Onun milli həmrəylik təlimi özünməxsusluğu ilə seçilib, burada nə mütləq kommunizmə, nə də mütləq liberalizmə yer olmamışdır. Eyni zamanda, Rəsulzadənin milli həmrəylik təlimi bəşəri xarakter daşıyaraq burada istənilən radikal millətçilik elementlərindən də uzaq durulmuşdur. Beləliklə, Rəsulzadə milli dava ilə sosial mübarizəni eyni müstəvidə götürməklə, Azərbaycan türklərinin qarşısında yeni bir yol açmışdır.

Açar sözlər: Liberalizm, Kommunizm, Solidarizm, Təsanüdçülük, Milli həmrəylik, Milli sosial dövlət

Giriş

Solidarizm 19-cu əsrin ikinci yarısında meydana çıxıb, onun ilk elmi-nəzəri əsaslarını fransız mütəfəkkiri Ouguste Kont ortaya qoymuşdur. Ancaq elm dünyasında bu cərəyanın banisi fransız sosioloqu Emil Dürkheymlə hesab olunur ki, buna səbəb də onun solidarizmi hərtərəfli əsaslandırmasıdır. Bütün bunlarla yanaşı, burada fransız solidarizmi ilə alman solidarizmi arasındakı fərqlər, eyni zamanda bu cərəyanın Türk-İslam dünyasında, o cümlədən Türkiyə və Azərbaycanda özünə hansı şəkildə yer tapması da diqqətimizi çəkməkdədir. Osmanlıda solidarizm Milli iqtisad və Milli təsanüdcülük anlayışları altında yayılaraq əsas baxış ondan ibarət olmuşdur ki, tüklər qədimdə nail olduqları paylaşma, yardımlaşma, dayanışma kimi iqtisadi fəlsəfəyə yenidən geri dönməlidirlər.

Azərbaycanda solidarizm cərəyanının tanınmış siması, milli həmrəylik təliminin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin də kommunizmə (sosializmə), liberalizmə və onlardan törəyən ifrat təlimlərə qarşı milli təsanüdcülük, ya da milli həmrəylik təlimini irəli sürməsi təsadüfi olmamışdır. Çünki solidarizm bir tərəfdən milli-dini xüsusiyyətləri tamamilə aradan qaldırmağı qarşısına məqsəd kimi qoyan kommunizmə, digər tərəfdən isə cəmiyyətdəki sosial bərabərliyi hətta, nisbi şəkildə də belə olsa təmin edə bilməyən, bunun müqabilində fərddən qorunmağı ön planda tutan kapitalizmə qarşı yönəlmişdi. Rəsulzadənin milli həmrəylik təliminin əsasını həm sosial bərabərliyi təmin etmək üçün mümkün yollar axtarmaq, həm də milli və dini xüsusiyyətləri qoruyub saxlamaq təşkil etmişdir. Hər halda milli və dini xüsusiyyətlərdən kənarında tamamilə kosmopolit bir cəmiyyəti ortaya qoymaq nə qədər təhlükəlidirsə, eyni zamanda sosial bərabərliyi, sosial ədaləti gözləmədən milli dövlətə sahiblənmək bir o qədər zərərliyədir.

Solidarizm təliminin mənşəyi: fransız solidarizmi

20-ci əsrin ilk yarısında dünyada ən tanınmış cərəyanlar sosial-demokratizm, demokratizm, liberalizm idi ki, bu cərəyanların həm sinfi məsələyə, dövlətə, həm də milli-dini dəyərlərə münasibətdə ziddiyyətli, antoqonist mövqe tutması üçüncü bir nəzəriyyənin, yəni hər iki təlimə alternativ olan solidarizmin meydana çıxmasına səbəb oldu.

Solidarizmin ilk elmi-nəzəri əsaslarını irəli sürən fransız mütəfəkkiri Ouguste Kont “Pozitiv fəlsəfə kursları” və digər əsərlərində cəmiyyəti siniflərə bölmədən bir bütün olaraq tədqiq etmişdir (Meriç 2013, 478). Kontun ideyalarını davam etdirən digər fransız sosioloqu Emil Dürkheymlə bir tərəfdən Marksın cəmiyyətlər daxilindəki problemin səbəbini siniflərarası ziddiyyətlərdə görməsini doğru hesab etməsə də, digər tərəfdən kapitalistlərin israrla önə sürdüyü “siniflərarası rəqabət inkişafa aparır” mülahizəsi ilə də razılaşmamışdır. Onun fikrincə, hər iki tərəf cəmiyyət daxilindəki problemləri tamamilə fərqli mənalara yozmaqla milli həmrəyliyi zədələyərək müxtəlif sosial konfliktlərə yol açmış olurlar. Dürkheymlə sübut etməyə çalışırdı ki, cəmiyyətin strukturu əməyin bölgüsü ilə şərtlənmişdir və bu anlamda siniflərin olmasına təbii yanaşmaq lazımdır. Başqa sözlə, proletariətlər və kapitalistlər bir yerdə varlığı təbiiyədir və onlar ictimai istehsal sistemində həmrəyliklə işləməlidirlər (Dürkheymlə 2010, 63). Dürkheymlə görə, Kontun insan toplumlarının irəliləyişini, “ayrı-ayrı toplumlarda” görülən və ardı ardına gələn bütün dəyişimləri fikrən əhatə edə biləcək bir bütün irəliləmə olaraq görməsinin altında yatan şey onun bu toplum növləri fikrinin varlığını görməyi bacarmamasıdır (Dürkheymlə 2010, 165).

Yeri gəlmişkən, Kont və Dürkheymlədən öncə hələ, Jan Jak Russo “İctimai müqavilə” (“Toplum sözləşməsi”) əsərində cəmiyyətin ortaq çıxarları ilə bağlı bəzi mülahizələr irəli sürmüşdür. Onun fikrincə, dövlət naminə heç bir fərd sinfi ayrı-seçkilik salıb yaxasını kənara çəkməməlidir. Başqa sözlə, hə hansı fərdi və sinfi çıxarlar üçün dövləti təhlükədə qoymaq yolverilməzdir (Russo 2011, 126). Russo hesab edirdi ki, yalnız toplum sözləşməsi ilə

cəmiyyəti bir bütün kimi ortaya qoyub dövləti də qanunlar çərçivəsində idarə etmək mümkündür. Onun fikrincə, sinif ayrı-seçkiliyi qoymadan toplum halında birləşmək dünyanın hər bir xalqının istəyidir (Russo 2011, 141-142).

Həmin dövrdə bir tərəfdən sosializmə, digər tərəfdən kapitalizmə alternativ nəzəriyyə olan solidaizmlə bağlı 1890-cı ildə Parisdə “Sosial tərbiyə konqresi” keçirildi və 1891-ci ildə isə Sosial elmlər nəzdində “Həmrəylik fəlsəfəsi” üzrə xüsusi kurslar təşkil olunmuşdu. Yenə də fransız mütəfəkkirlərindən olan L.Burjuanın 1897-ci ildə yazdığı “Həmrəylik” əsərində isə Kontun, Dürkheymin mütləq fərdiyyətçiliyin, mütləq kommunizminin əleyhinə olan solidarist mülahizələri inkişaf etdirilmişdir.

Alman solidarizmi və milli sosial-patriotizm

19-cu əsrin ikinci yarısında, 20-ci əsrin əvvəllərində solidarizm təlimi Almaniyada Fridrix List, Ferdinand Lassal, Avgust Bebel, Eduard Bernşteyn, Karl Libknext və başqaları tərəfindən də geniş təbliğ olunmuşdur.

Hələ, 19-cu əsrin 40-cı illərində alman iqtisadçısı, siyasətçisi, alman burjuaziyasının görkəmli ideoloqi Fridrix List marksizmdən fərqlənən yol tutmuşdur. Alman siyasi iqtisad tarixi məktəbinin əsasını qoyan List “Milliyyətçi iqtisad sistemi”ni irəliləndirmişdi. Ancaq Almaniyada solidarizmin tanınmış ilk siması hesab olunan Ferdinand Lassal “Qazanılmış haqlar sistemi”, “İtaliyan savaşı və Prusiyanın vəzifələri: Demokratianın səsi”, “Qanuni sistemlər üzərinə” və başqa əsərlərində Marksın inqilabçılığına qarşı çıxaraq mövcud dövləti dağıdıb yenidən proletariat dövləti yaratmaqdan, Hegel kimi dövlətçiliyə sadıq qalmağa üstünlük vermişdi. Dövləti inkar deyil, qəbul edən Lassala görə dövlət bir sinfin digər siniflər üzərindəki ağalığından ibarət deyil, cəmiyyətin idarəçiliyinə yarayan, siniflər üstü bir qurumdur.

Listlə Lassaldan sonra A.Bebel, E.Bernşteyn və K.Libknextin alman vətənpərvərliyindən, milli hisslərindən bəhs etmələri sosial-patriotizmi ortaya qoymağa başlamışdır. Onlar Marksın hər növ (milli, dini və b.) xüsusiyyətləri məhv edən internasionalizmə müqabil reformizm və sosial-patriotizmdə insanın öz vətəninə istiqlalını müdafiə etmək lüzumundan bəhs edirdilər. Məsələn, Avgust Bebel “Qadın və sosializm”, “Nəzəriyyədə və praktikada” əsərlərində milli socialist kimi çıxış etmiş, alman solidarizmini, alman patriotizmini müdafiə etmişdir. O, həmin əsərində ictimai mülkiyyətə (kommunizm) xüsusi mülkiyyəti (kapitalizm) qadın (ananın) və kişinin (atanın) timsalında dəyərləndirmişdir. Bebelə görə analıq hüququnun keçərliliyi kommunizm anlamına, hər kəsin bərabərliyini anlamına gəlmişdi. atalıq hüququnun doğuşu özəl mülkiyyətə daha çox uyğundur (Bebel 2011, 65). Onun fikrincə, indiyə qədər qadınları öz tabeliyində saxlayan kişilər, xüsusilə də işçi kişilər proletariatın kapitalistlərlə mübarizəsində qadın əməyinə ehtiyac duyduqları üçün onlara müəyyən güzəştlərə getmək məcburiyyətindədirlər (Bebel 2011, 139).

Osmanlı təsanüdcülüğü: Yusif Akçura, Tekin Alp və Ziya Gökalp

19-cu əsrin sonu, 20-ci əsrin əvvəllərində Avropa ölkələrində, o cümlədən Osmanlıda, çar Rusiyasında və müəyyən qədər də Qacarlarda əhəmiyyətli dərəcədə genişlənən solidarizm kapitalizm və sosializm, ya da liberalizm və kommunizm arasında orta xətt tutmaqla üçüncü bir ideya xəttini təklif edirdi.

Osmanlıda solidarizm Milli iqtisad və Milli təsanüdcülük anlayışları altında yayılmış, onun buradakı tannınmış tərəfdarları Musa bey Akyığıtoğlu, Mehmet Şerif Efendi, Namık Kemal, Ahmet Midhat Efendi, Yusuf Akçura, Tekin Alp, Ziya Gökalp və başqaları olmuşdur (Sağlam 2004, 87). Məsələn, Ahmet Midhat Efendi “Ekonomi politik” əsərində Milli iqtisadla bağlı olan “himayəçilik” düşüncəsindən bəhs etmişdir. Midhat Efendinin sistemləşdirməyə

çalışdığı milli iqtisad siyasətinin əsas şüarı “daxili sənayenin mühafizəsi yolu” olan himayəçilik idi (Midhat 1879, 106-128).

Həmin dövrdə Osmanlıda yaşayan Yusif Akçura isə hesab edirdi ki, türklərin əsas çıxış yolu kimi orta sinifin, ya da Türk burjuaziyasının yaradılmasıdır. Şübhəsiz, onun orta sinif, ya da Türk burjuaziyası kimi gördüyü təbəqə daha çox milli həmrəyliyə, milli iqtisadçılığa uyğun gəlirdi (Akçura 1915,179). Osmanlı mütəfəkkirlərindən Tekin Alp isə 1916-cı ildən başlayaraq nəşr olunan “İqtisadiyyat məcmuəsi”ndə türkçülüyn iqtisadi cəbhəsi üzərində dayanmış, “Yeni Məcmuə”də isə “Təsanüdcülük” başlığı altına sisilsilə məqalələrlə çıxış etmişdir. Sərdar Sağlama görə Alpin bu məqalələrində “solidarizm” cərəyanı və “milli iqtisad” prinsipləri günün iqtisadi, sosial və mədəni şərtləri içərisində müzakirə olunurdu (Sağlam 2004, 88). Alp solidarizm, yaxud təsanüdcülüyn sosializm və kapitalizmin ifratçılıqlarından sıyrılmış bir “qalxınma ideologisi” olduğu üçün “sinif münaqişələrinə” qarşı bir tədbir olacağını düşünürdü” (Alp 1918, 335-337).

Ziya Gökalpın “Milli iqtisadi” görüşlərinin isə iki qaynağı: 1) “fransız solidarizmi”, 2) Friedrich Listin “Milliyyətçi iqtisadi sistemi” var idi. Gökalpın “fransız solidarizmi”ni mənimsəməsində Emil Dürkheymin sosioloji görüşləri mühüm rol oynamışdır. O da, Dürkheymin kimi hesab edirdi ki, cəmiyyət funksional açıdan biri-birinə bağlı parçalardan yaranan bir bütündür, parçalar bir-birlərilə uyumlu və təsanüd (həmrəylik) içindədirlər. Həmrəyliyin təməlinə isə korporasiyalar və məslək qrupları dayanır (Sağlam 1996, 87). Təsanüdcülüyn əsas amalı sinif münaqişəsinə son vermək, hər kəsə bərabər tərbiyə və iş imkanları saxlamaqdır ki, Gökalpa görə bu hədəfə çatmaq üçün, çağdaş millətlərin bölündüyü sinifləri ortadan qaldırmalı, onların yerinə məsləki təşəkküləri ortaya qoymaq lazımdır. Onun fikrincə, bu təşəkkülər xalq arasında həmrəyliyi saxlayacaqdır. Deməli, Gökalp milli təsanüdü gücləndirmək üçün “məslək”ləri önə çəkmişdir. Ona görə “məsləki təşkilatlar”ın faydası həm cəmiyyəti bir bütün halına gətirmək, həm də ortaq yardımlaşmanı, paylaşmanı ifadə etmək idi (Gökalp 1976, 150-151).

Gökalp “Türkçülüyn əsasları” əsərinin “İqtisadiyyatda türkçülük” bölümündə yazırdı ki, türklər qədimdə nail olduqları paylaşma, yardımlaşma, dayanışma kimi iqtisadi fəlsəfəyə yenidən geri dönməlidirlər. O, yazırdı ki, türklər azadlığı sevdikləri üçün kommunist ola bilmədikləri kimi, ancaq bərabərçiliyi sevdiklərinə görə fərdiyyətçi kimi də qala bilməzlər. Deməli, türk kultürünə ən uyğun solidarizm, yəni həmrəyçilikdir. Gökalpa görə türklərin ictimai ölküsü (məfkurəsi) şəxsi mülkiyyəti ortadan qaldırmadan ictimai sərvətləri fərdlərə qəsb etməmək və bu sərvətləri ümuminin xeyrinə sərf etmək məqsədi ilə saxlamaq və artırmaqdan ibarətdir (Gökalp 1991, 130-131).

M.Ə.Rəsulzadənin milli həmrəylik baxışlarının təşəkkülü

1920-ci illərin ortalarından etibarən solidarizm məsələsinə əsaslı şəkildə müraciət edən Rəsulzadənin yaradıcılığında milli həmrəylik təlimi daha da önəmli ter tutmuşdur. Məsələn, o, 1926-cı ildə İstanbulda verdiyi iki konfransda inqilabi sosializmlə mütələqçi liberalizmin oxşar və fərqli cəhətlərini müqayisə etməyə çalışmışdır. Onun məruzələrinin əsasında inqilabi sosializmin nədən iflasa uğraması, eyni zamanda liberalizmdən çox demokratiyanın (daha çox da milli demokratiyanın) vacibliyi və burada da milli həmrəylik təliminin əhəmiyyətini izah etmək dayanmışdır (Resulzade 2017, 338). “İnqilabi sosializmin iflası” məruzəsində “Dünya cənnəti məfkurəsi”nə aydınlıq gətirməyə çalışan Rəsulzadə bu məsələyə öz əsərlərində müəyyən yer vermiş Russo, Kant, Hegel, Kont, Spenser, Marksın və başqa mütəfəkkirlərin düşüncələrinə yer vermişdir (Rəsulzadə 2016, 345). Rəsulzadəyə görə xüsusilə də, Kant, Hegel, Kont, Spenser bəşəriyyətin yaxın gələcəkdə sosial bərabərlik içində xoşbəxt yaşayacağı mülahizəsinə daha nikbin yanaşmışlar. O, yazırdı: “Başqa əsaslar və ifadələrlə olsa da, Kont

dəxi bəşəriyyətin istiqbalını eyni qətiyyət və nikbinliklə müdafiə eləmişdir. Müsbət fəlsəfənin müəssisi “bəşəriyyətin mümtaz qiami təbiətə ən ziyadə uyan ictimai intizam dövrünün hüsuluna yanaşmaq üzrə bulunuyor” deyər müntəzirləri təsəlli etməkdədir. Bunun üçün filosof hər şeydən əvvəl, fikir və mühakimələrin fünuni-müsbətə əsası üzərinə tövhidini tələb ediyər; fikir və mühakimələrdəki anarşiyi bərtərəf etməyə lüzum görüyordu. Kəntə görə bəşəriyyət Russo, Kant və Hegeldə olduğı kimi hüququn mütəkamül şəkillərni təbiiq etməklə deyil, elm və fənnin sözgötürməz həqiqətlərinə tabe olmaqla nicat bulacaqdır” (Rəsulzadə 2016, 346).

Daha sonra Marksla Engelsin elmi sosializmini, ya da kommunizm idealını təhlil edən Rəsulzadəyə görə onların birgə yazdıqları “Kommunist manifesti”ndə məzmların zalımları devirməsi ilə dünyanın bir gün cənnətə çevriləcəyi ideyası ən qüvvətli, məntiqli səviyyədə ifadə olunmuşdur (Rəsulzadə 2016, 351). Ancaq marksizmə görə proletariyatın kapitalizm üzərində qələbəsindən sonra yalnız ailə, milliyyət, din, sinfi məsələlər deyil, eyni zamanda vətən, dövlət və mülkiyyət anlayışları da aradan qalxacaq idi. Şübhəsiz, bu cür yanaşma Russonun, Hegelin baxışlarının tam tərsi idi. Rəsulzadə hesab edirdi ki, marksizmin bu cür tutumuna qarşı Russonun (“İctimai müqavilə”), Hegelin (“Dövlətin təntənəsi”) ideyalarını Almaniyada ən yaxşı davam etdirən Ferdinand Lassal olmuşdur. (Rəsulzadə 2016, 353).

Lassalın dövlətin missiyası ilə bağlı irəli sürdüyü mülahizələri qəbul edən Rəsulzadənin fikrincə, dövlətin əsas vəzifəsi bir tərəfdən insanların azadlıqlarını təmin etmək, digər tərəfdən isə fərdlərin birləşdirilməsi, onların müsbət xassələrinin aşkar edilməsidir. Ən əsası da odur ki, dövlətləri yıxmaq deyil, onları təkamül əsasında inkişaf etdirmək və sosial ədalətli cəmiyyətlər təşkil etməkdir. Rəsulzadə hesab edirdi ki, marksizmin irəli sürdüyü sosial inqilabın (marksist inqilabçılar) baş verməsi gününü gözləmək, bunun üçün də fəhlələrin qulaq-başını doldurmaq əvəzinə, ən yaxşısı dövlətin sosial islahatlar həyata keçirməsinə (Russoya, Hegelə əsaslanan Lassalyanizm- təkamülçülər) təkan vermək idi. Rəsulzadə yazırdı: “Lassal ruhunu idealizə edən alman sosialistləri, mövcud inqilab günü uzaqlaşdıqca “Manifest”in firqə proqramında tarixə və keçmişə hörmətən sadə bir bəyannamə rolu oynadığına qəne olmuş “Manifest” ilə bərabər “Kapital”ın belə ortaya qoyduğu qəti üqnumları tədqiqi və təhqiqinə lüzum görmüşlərdir. Bernşteyn tərəfindən təmsil olunan bu təqlidçiliyə Almaniya sosializm tarixində “revizionizm” deyilir. Revizionizm sinif mücadiləsinin əhəmiyyətini idrak etməklə bərabər, bunun Marksda olduğı kimi qəti və mütləq bir qiyməti haiz olmadığını iddia eləmiş, sinfi mənfəətlərini müdafiə etməklə bərabər əmələnin milli mənafe naminə dövlət daxilində digər siniflərlə təşriki-məsai edə biləcəyi ilə, sinif təsanüdünə dəxi mənfə bir nəzərlə baxmamaq lazım gəldiyini irəli sürmüş; eyni zamanda kapitalizm inkişafının Marksın iddia etdiyi vəchlə mütləqə sosializm inqilabına aid olacağı qəziyyəsinə dəxi şübhə altına almışdır” (Rəsulzadə 2016, 357-358).

Beləliklə, alman sosialistlərin (Lassal, Bernşteyn, Bebel və b.) zamanla sinfi həmrəyliklə yanaşı milli solidarizmdən bəhs etmələri marksizm üçün ciddi zərbə olmuşdur. Xüsusilə də, Lassaldan sonra Bernşteyn, Bebel və Libknextin Almaniya vətənpərvərliyindən, alman milli hisslərindən bəhs etmələri sosial-patriotizmi, ya da milli solidarizmi ortaya qoymağa başlamışdır. Rəsulzadə hesab edirdi ki, onlar Marksın hər növ xüsusiyyətləri məhv edən internasionalizminə müqabil reformizm və sosial-patrotizmdə insanın öz vətəninin istiqlalını müdafiə etmək lüzumundan bəhs edirdilər (Rəsulzadə 2016, 359).

Alman sosioloqlarının bu fikirlərinin az sonra digər xalqlar arasında yayıldığı deyən, Rəsulzadəyə görə 1-ci Dünya müharibəsi dövründə və ondan sonrakı dövrdə də Rusiya təcrübəsi istisna olmaqla, Avropa ölkələrində inqilabçı sosializmdən daha çox sosial islahatçılıq, milli demokratiya fikirləri geniş yayılmışdı. O, yazırdı: “Bu yolun çata biləcəyi müxəyyül aqibət şəxsin mümkün olduğu qədər daha hürr, daha sərbəst, daha mütəkamil bir vücud olmasıdır. İnsandakı fərdi məziyyət və nöqsanların əksəriyyətlə mühit və cəmiyyətdən

alınan xislətlər olduğunu nəzərə alırsaq, insan cəmiyyətlərinin milliyyət və demokrasi əsaslarında hürr və müstəqil olmalarının cahan tarixindəki rolunu həqqilə anlar, milli dövlət məfkurəsinin ülviyyət və xəllaqiyyətini bütün vücudumuzla hiss və aqlimizlə dərk edəriz!” (Rəsulzadə 2016, 368).

Dahi mütəfəkkirimiz bu məqaləsində əsil bir sosioloq-mütəfəkkir kimi öz mülahizələrini ortaya qoymaqla yanaşı, milli həmrəylik təliminin mahiyyətini əsaslandırmağa çalışmışdır. “İnqilabi sosializmin iflasi” məqaləsinin davamı kimi az sonra məruzə etdiyi “Demokratiyanın gələcəyi” mövzusunda isə, Rəsulzadə artıq milli həmrəylik təliminin əsil mahiyyətini aydınlaşdırmağa xeyli dərəcədə yaxınlaşmışdır. Bizcə, “Demokrasinin gələcəyi” məqaləsində o, bir tərəfdən bərabərliyi (müsaviliyi), digər tərəfdən isə solidarizmi (həmrəylik fəlsəfəsini) təsadüfən izah etməyə çalışmamışdır. Hər halda Rəsulzadənin demokratiyanın əsas təməl prinsipləri ilə bağlı yazdıqları bunun bariz örneğidir: “Məlum olduğu üzrə demokrasiyi təşkil edən üç mühüm əsas vardır. Bunlardan birincisi hüriyyət, ikincisi müsəvat, üçüncüsü də hakimiyyəti-milliyə əsaslarıdır. Demokrasi bu üç əsasın tərkibindən hasil olma mənzumədir” (Rəsulzadə 2016, 372).

Rəsulzadə hesab edir ki, müsəvat prinsipinin mütləq və mücərrəd surətdə tətbiqi də bizi əsil məqsədə çatdırmır. Belə ki, müsəvatın mütləq surətdə tətbiqi hüriyyət məhfumu ilə təzad təşkil edir. Ona görə yeni dövrdə ingilislər arasında ortaya çıxıb fransızlarda inkişaf edən hüriyyət, müsəvilik fikirləri çox keçmədən Avropada liberalizm (siyasi liberalizm, iqtisadi liberalizm və s.) cərəyanının yaranmasına səbəb olmuşdur. Rəsulzadə yazırdı: “Sənəi inkişaf dövrünə girən Avropanın 19-cu əsrin ilk yarısında və əqlərə heyrət verəcək bir təzədə zühur edən tərəqqiyyətində hüriyyət fikri ilə fərdiyyət məbdəinin heç şübhəsiz, çox böyük təsiri olmuşdur. Fəqət hüriyyət fikrinin iqtisadiyyata tətbiqi ilə səri surətdə inkişaf edən Avropa sənəyesi kiçik sənəye dövrünü atlayaraq böyük sənəye dövrünə keçincə hüriyyət fikrinin iqtisadi və sənəi fəaliyyətinin hər sahəsində faydalı olub olmayacağı düşünülməyə başlanmış, gündən-günə şiddət kəsb edən sinif ixtilaflarının tənziimi üçün hökumətin iqtisadi fəaliyyət sahəsinə müdaxilə edərək ictimai müvəzənəyi təminə məcbur olduğu qənaəti hasil olmuşdur. Daha ziyadə liberalizmin müqəbili sosializm məsləki zühur eləmişdir” (Rəsulzadə 2016, 376).

Rəsulzadəyə görə sosializm meydana çıxana qədər əgər liberallar daha çox bütöv cəmiyyəti deyil ayrı-ayrı azad fərdləri müdafiə edirdilərsə də, sosialistlər isə tam əksinə azad fərdləri bir kənara qoyub sisteməti cəmiyyəti, yəni kollektivçiliyi əsas kimi görüblər. Üstəlik, sosialistlər iddia ediblər ki, dünyada mövcud olub bütün ədalətsizliklərin, haqsızlıqların əsas səbəbkarı iqtisadi liberalizm və fərdiyyətçilikdir. O, yazırdı: ““Liberallar “cəmiyyətə qarşı fərd” şüarını müdafiə edərəkən bunlar münhəsirən cəmiyyəti iltizam və kollektivizmi tərvic ediyolar. Hal-hazırda Rusiyadan başqa, kollektivizmi tətbiq təcrübəsini icra edən bir məmləkət yoxsa da, ictimai və iqtisadi münasibətləri tənziim üçün fərdi hüriyyəti təhdid edən hökumət tədbirlərinin Avropada və Amerika məmləkətlərinin çoxunda ittixaz olunduğunu iləridə bütün təfsilatı ilə görəcəyiz. Bu gün hüriyyəti-şəxsiyyə və mülkiyyət prinsiplərinə qiymət verməklə bərabər, bilxassə iqtisadi fəaliyyətdə fərdiyyətçiliklə cəmiyyətçiliyi təlif və tərkib edən təsanüdüçülük nəzəriyyəsi xeyli dərəcədə qüvvətlənmişdir” (Rəsulzadə 2016, 376-377).

Mütəfəkkirin fikrincə, sosialist cərəyanlarla liberalist məsləklər arasında qalan demokratiyanın bundan çıxış yolu kimi yeni bir təlim ortaya qoyması lazım gəlirdi. Çünki hər iki cərəyan arasında müsbət cəhətlərlə yanaşı neqativ xüsusiyyətlər olduğu üçün, yeni bir məsləkin ortaya çıxmasına inanların görüşü də var idi. Rəsulzadə yazırdı: “Bu görüş sayəsindədir ki, müasir cəmiyyətin ahəngini təmin edən əsas bulundu. Təsanüdüçülük (solidarizm) məsləki rəvac buldu. Təsanüdüçülük liberalizm kimi mülkiyyət əsasına hörmət edər, yalnız ona qüdsiyyət payəsini verməz. Cəmiyyətin mənafeyi iqtizə etdiyi zamanlarda mülkiyyət həqqinin təhdidini və dövlətə şü həqqi kullanmaq tərzinin təyiniini zəruri görür. O, fərdiyyətçiliklə

cəmiyyətçiliyin arasına təlif edər. Bu gün demokrasi məsləkləri arasındakı hakim cərəyan da budur: təsanüdçülükdür. Demək ki, dünki liberalizm əsası üzərinə qaim olan demokrasi fikri bu gün solidarizm (təsanüdçülük) sisteminə doğru getməkdədir. Fransa inqilabı əsnasında hakim olan demokrasi fikri fərdin hökumətə qarşı hüriyyətini təmin etmək hədəfinə mütəvəccəh idi; müasir demokrasi zehniyyəti isə yalnız fərdi deyil, zümrəvi mənfəətlərin də təminini düşünmək məcburiyyətindədir” (Rəsulzadə 2016, 377-378).

Rəsulzadəyə görə, fərdi hüriyyətin mütləq şəkli ilə ictimai hakimiyyətin mütləqiyyəti arasında təsanüdçülük-həmrəylik ən doğru yoldur, çünki solidarizmdə həm fərdin azadlıqları, həm də siniflərin istəkləri demokratiya, hüquq çərçivəsində nəzərə alınır. Bu baxımdan da, təsanüdçülük yalnız demokratik quruluşda, hüquqi dövlətdə gerçəkləşə bilər. Başqa sözlə, qeyri-demokratik, yəni avtoritar, totalitar, hərbi diktatura, teokratik kimi quruluşlarda həmrəylik-solidarizm mümkün deyildir. O, yazırdı: ““Siyasi relativizm”ə təhəmmül etməyən hər hansı sistemdə təsanüdçülüynün bu xüsusiyyətləri (yəni fərdin azadlığını və siniflərin istəklərini bərabər şəkildə gerçəkləşdirməsi – F.Ə.) bütün qüvvətilə inkiaf etməkdən məhrumdur. İqtisadiyyat sahəsindən siyasət sahəsinə keçərsək, hüquqi hüriyyətin də yalnız bu sayədə ahəngdar bir mənzumə təşkil edəcəyini həmən hiss edərək. Şöylə ki, hər hansı cəbhədən baxarsaq, demokrasi ilə hüquq arasında sıx və çox səmimi bir əlaqə buluruz... Demokrasi ilə hüquq – çox məruf bir təriqə görə - bir sikkənin iki üzüdür. Hüququn gələcəyi olduğı kimi, demokrasiyin də gələcəyi əmindir. Hüququn gələcəyi zavala məhkum olmadığı kimi, demokrasiyin istiqbalı da məchul deyildir. Demokrasi məhkum zaval isə, hüquq fikrinin də inqirazını bəkləməliyiz. Bu isə süfla ünsürlərin zəfəri və hüquqi mədəniyyətin inqirazı deməkdir. İnsaniyyətin gələcəyinə və mədəniyyətin zəfərinə inananlar üçün demokrasiyin də inkiaşafına inanmaq bir zərurətdir” (Rəsulzadə 2016, 380-381).

Rəsulzadəyə görə demokratiya ilə yanaşı hüquq da solidarizm üçün çox önəmlidir. Çünki millətə, cəmiyyətə aid hüquqla fərdin hüququ arasında uzlaşdırmanın olması təsanüdçülüynün əsas prinsiplərindən biridir. Onun fikrincə, hazırda nəinki zor gücünə qurulmuş sosialist cəmiyyətlərdə, heç liberal-demokratik toplumlarda da hüququn bu iki xüsusiyyəti arasında uzlaşdırmanı istənilən şəkildə reallaşdırmaq mümkün olmamışdı. (Rəsulzadə 2016, 383). Ona görə demokratiya hər şeydən əvvəl müəyyən bir fikri mənzuməsidir ki, burada fərdin hüquqları, azadlıqları nəzərə alınmaqla cəmiyyətin hüququ, onun milli varlığı da qorunmalıdır. Bu baxımdan demokratik dövlətlərdə yalnız fərdin hüquqları düşünülməməli, eyni zamanda ayrı-ayrı fərdlərdən təmsil olunan cəmiyyətin bütünlüyünü də nəzərə almaq lazımdır. Eyni zamanda, fərdiyyətçilik və liberalizm dövründən sonra ortaya çıxan zümrə təşəkkülləri, məslək təbəqələri məsələsinə hüquqi müstəvidə yanaşmaq vacibdir. Rəsulzadənin fikrincə, əslində 20-ci əsrin əvvəllərində yalnız ifrat cəmiyyətçiliyin deyil, eyni zamanda Avropada parlamentarizmin böhrana düşməsində də, liberalizmin doğurduğu sosial təbəqələşmə mühüm rol oynamışdır (Rəsulzadə 2016, 395-396).

Beləliklə, Rəsulzadə belə bir fikrə gəlirdi ki, indidualizm (fərdiyyətçilik) və universalizm (külliyyət) arasındakı məsələdə ən doğru yol təsanüdçülükə, ya da həmrəyliklə bağlıdır. Çünki yalnız solidarizmdə həm fərdin, həm də ümuminin maraqlarına cavab vermək mümkün olur. Eyni zamanda, milli təsanüdçülkdə sosial məsələ ilə milli məsələ arasında uzlaşdırma da mümkündür. Rəsulzadəyə görə məmləkəti əcnəbi düşmənin qanlı istilasından inləyən millətin fərdi heç bir zaman inqilabi sosializmin arxasınca getməz. O, yazırdı: “Bizcə hər cür islahatı rədd edən əski qafalı mürtəcelər milli vəhdət, milli inkiaşaf və milli istiqlal üçün müzür olduqları kimi, milli vəhdət və bu vəhdəti təşkil edən siniflər arasında təsanüd və müsahiləyi inkar ilə sinif mücadiləsini atəşləyən kommunistlər də eyni dərəcədə müzürdrlər. Biz hər cür sinif diktatorluğunun əleyhindəyiz. Hədəfimiz millətin vəhdəti, istiqlalı və hüriyyətidir. Biz

bu hədəfə doğru götürən vasitə isə gələcəyi heç də şübhə doğurmayan təsanüdçü demokrasi məfkurəsidir!” (Rəsulzadə 2016, 404).

1950-ci illərin başlarında qələmə aldığı “Milli təsanüd” məqaləsində də mütləq liberalizm və kommunizmə alternativ olaraq solidarizmə üstünlük verən M.Əmin yazırdı ki, təsanüdçülükdə əsri mədəniyyətin əsasını təşkil edən – hüriyyət, şəxsi təşəbbüs və mülkiyyət əsasları baqıdır: “Fəqət, eyni zamanda dövlət, mütləq liberalizmdə olduğu kimi, fərdlər, siniflər və zümrələr arasındakı münasibət və mücadilələrə laqeyid, sırf zabitə vəzifəsiylə mükəlləf bir müəssisə deyildir. Bu sistemdə hüriyyət də, mülkiyyət də mütləq deyil, məşrutdur, şərt isə ümumun mənəfəti və dövlətlə millətin səlamətidir. Şəxsin olsun, zümrə və ya sinfin olsun – hüriyyəti, topluluğun yüksək mənəfətləri və hüriyyətini pozmamaq şərtləri ilə çərçivələnmişdir. Liberalizm bu hüdudu bir şəxsin hüriyyəti ilə digər şəxsin hüriyyəti arasında ancaq etibar edir; bunun üçün də dövlətin vəzifəsini sadə bir zabitə və məhkəmə dərəcəsinə endirmək istəyirdi. Solidarizmdə isə dövlət millətin müməssil və cəmiyyətdəki münasibətlərin nəzimidir. Bu surətlə, solidarizm hüriyyət və mülkiyyət müəssisələrində qoyulmuş təbii təşəbbüs və ilərləmə həmlələrini zədələmədən, kapitalizmin liberal sistemdə ümumi mənəfət zərərinə işləyən ifratlarının önünə keçmək vəzifəsini dövlətə verir” (Rəsulzadə 2009, 27). Rəsulzadə daha sonra yazırdı ki, sinifləri əsas olaraq alan kommunizm kimi, fərdləri nəzəri-etibara alan liberalizm də daha kosmopolit və internasionaldır. Ona görə, yalnız solidarizm millidir. O, yazırdı: “Çünki sadə şəxslərin və siniflərin maddi mənəfətə baqlı xüsusiyyətlərinə deyil, siniflər və fərdləri bir cəmiyyət halına gətirən mənəvi qüvvələrə böyük qiymət verir. Bu mənəvi qüvvələr isə millət və dövlətlərin gerçəkləşməsində birləşdirici amil olaraq təsir edən dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaqlıq ideal kimi mənəvi qüvvələrdir” (Rəsulzadə 2009, 28). Bununla da o, həmrəylikdəki bu milliliyin mənəvi dayaqlarının birləşdirici amilini “dil, din, tarix və ümumiyyətlə, kəltür və ortaqlıq ideal kimi mənəvi qüvvələrdə” görürdü.

Rəsulzadəyə görə, liberalizm mədəniyyətin ruhunu fərdin yaradıcı eqoizmində, kommunizm sinfi eqoizmdə görür ki, hər ikisi ifrata varanda cəmiyyət üçün zərərli olur. Bu baxımda sinfi və fərdi eqoizmi qəbul etməyən Rəsulzadə bütün bunlardan çıxış yolu olaraq solidarizmi göstərirdi: “Liberal cəmiyyətdə başqasını düşünmək (alturizm) qəhrəmanlıqdır. Solidarizmdə isə bu bir vəzifədir. Kəltür və tarix baqlarıyla mənəvi birlik təşkil edən bir millətin fərdləri, topluluğun ortaqlıq mənəfətlərini qorumaqlıq üçün öz şəxsi istək və mənəfətlərini hüdudlandırmaq məcburiyyətindədirlər. Toppluluğun mənəfətlərini təmsil edən müəssisə dövlətdir. Fərdin mənəvi mənliyini təşkil edən ortaqlıq bütün qiyimətlərin qaynaqlıq milli camia, onu təmsil edən də dövlətdir” (Rəsulzadə 2009, 28). Rəsulzadəyə görə fərdin mənəvi mənliyini təşkil edən ortaqlıq bütün qiyimətlərin qaynaqlıq milli cəmiyyət, onu təmsil edən də dövlətdir. O, yazırdı: “Fərd digər fərdlərlə ortaqlıq olduğu bu mənəvi mənliklə özünə məxsus mənəfətlərdən ibarət maddi mənlik arasında ixtilaf çıxınca, maddiliyini mənəviliyinə fəda etmək məcburiyyətindədir. Hürr və kamil insan olmaq fəzilətinin hökmü bundan başqa ola bilməz. Dövlətlər, millətlər və cəmiyyətlər ancaqlıq “canlarını cananlarına fəda edə bilən” bu kimi üzvlərə malik olduqları zaman uzunömürlü ola bilirlər” (Rəsulzadə 2009, 28). Rəsulzadə dünyada hakim olan iki əsas sistemdən fərqli olaraq belə bir müddəa irəli sürür: “Madam ki, millətçiyiz, diyoruz; madam ki, milli dövlət istiqlalını müdafiə ediyöz, o halda bizim üçün nə kosmopolit liberalizmə və nə də kommunizmə təhəmmül caiz olamaz. Bizcə müdafiə ediləcəklıq yeganə sosial sistem milli təsanüd sistemidir” (Rəsulzadə 2009, 28).

Rəsulzadə inanırdı ki, milli-dini dəyərlərlə sosial-demokrat və liberal dəyərlərin uzlaşmış nöqtəsinə çatmaq olar. Rəsulzadə bolşeviklərdən fərqli olaraq sosial məsələyə, onların milli məsələyə yanaşdıqları kimi baxmadıqlını ortaya qoyurdu. Rəsulzadə sosial məsələlərə milli yöndə baxmaqla, bolşeviklərin proletar “millətçilik” baxışlarını heçə endirmiş oldu. Rəsulzadə bolşeviklərin güya, millətçilik məsələsinə hörmətlə yanaşması fikrinin yanlış olduğunu isbat

etdi. O, əsl milli təsanüdün necə olmasını göstərməklə həqiqətin ortaya çıxmasına nail oldu. O, “Milli mücadilədə sosial şüarlar” məqaləsində yazırdı: “Milli dava və sosial məsələ. Bu iki anlamı bir-birindən ayırmaq qəbul olsa idi, yuxarıdakı ilk suala mənfi cavab verər, “milli hərəkət adamlarına sosial məsələlərlə məşğul olmaq caiz deyildir!” deyərdik. Halbuki, həqiqət öylə deyildir: Bir kərə “millət”in özü ictimai, yəni sosial bir anlamdır. Milli dava dəxi, əhatəli və ötkün bir baxışla, sosial bir davadır. Bir millət nə zaman müstəqil olur və bu istiqlalı nə üçün istər? Bu suallara cavab aradığımız zaman milli istiqlal davası ilə sosial məsələlər arasında ayrılıq deyil, dərin bir bağlılıq olduğunu görürüz. Bir millətin dışarıya qarşı həqiqi istiqlalı, içəridəki milli hakimiyyətinin həqiqiliyi ilə mütənasibdir. Dövlətlər arasındakı “milli istiqlal” anlamının bir dövlət içindəki qarşılığı, “milli hakimiyyət” sözündəki mənadır” (Resulzadə 1978, 43-44).

Onun fikrincə, hürriyyət, milliyyət və istiqlal kimi mücərrəd siyasi şüarlar, münəvvər kütləyə xitab edən və onları inqilablaşdıran anlamlardır. Çünki geniş xalq təbəqələrini ayaqlandırmaq üçün, sadə şüarlar kafi deyildir. Onlar hərəkətə keçmək üçün, daha maddi və daha sərih şüarlar istər.

Rəsulzadənin milli həmrəylik təlimi faşizm və hitlerizmə qarşı

Rəsulzadəyə görə, həyat və təcrübə bu baxışın getdikcə daha çox ruslaşan bolşevizmin yalnız işinə gəldiyini, yəni Rusiya çarlığı daxilindəki məhkum millətləri təkrar Moskva hakimiyyəti altına almaqdakı qızıl imperializmin hiyləsinə yaradığını göstərdisə də, bunun xaricində ümumi cahən ölçüsündə tamamilə əks bir qaziyəni isbat etdi: sosial məsələlərin milli mənəfətə naminə və milli dövlət çərçivəsində həlli parlaq misallarla görünmüş oldu! Buna örnək kimi İtaliya və Almaniyanı göstərən Rəsulzadə yazırdı ki, Mussolininin internasional sosializm və sinif qovğası nəzəriyyəsi inqilabçı italyan sosialistlərinin içindən gəlmişdir. O, yazırdı: “Bunun kimi Hitlerin təsis və idarə etdiyi partiyanın rəsmi adı “Milli Sosialist Alman Fəhlə Partiyası”dır. Burjua rejiminin məhsulu saydığı milli hüdud və dövlətlər daxilində ediləcək sosial islahat təcrübələrindən radikal fayda ummayan marksizm, cahən hərbi sonunda Rusiyada partlayan kommünizm inqilabı növündən beynəlmiləl inqilablar nəticəsində “international sosializmin” bütün dünyaya yoluxacağını gözləmişdi. Halbuki nəticə əksinə çıxdı: sosial inqilablar bir millət və dövlət hüdudu içində vaxə gəldilər. Hətta Rusiya inqilabçıları belə – Stalinin şəxsində – “bir dövlət içində sosializm nəzəriyyəsini dəstəkləmək” zərurətində qaldılar. Milliyyət məsələsinin ikinci deyil, ali, təbii deyil, ictimai bir məsələ olduğu – İtaliya və Almaniya kimi klassik iki misal ilə qafaya danq edər bir surətdə isbat edildi” (Resulzadə 1978, 44-45). Rəsulzadəyə görə, bolşeviklərdən fərqli olaraq Mussolin İtaliyası və Hitler Almaniyasında isə sosial şüarlardan radikal anlamda milli mənəfətlər üçün istifadə edilməyə çalışılmışdır. Bu zamanda italyan və alman nasonal-sosialistləri irqçilik nəzəriyyəsini əsas tutaraq, ancaq bir xalqın üstünlüyünə əsaslanmışlar. O, yazırdı: “İtaliyada Mussolinin, Almaniya Hitlerin bolşevizm və marksizm demaqojisinə qapılmış fəhlə və kəndli siniflərinə xitab edən sosial proqramlar və işə gəldikdən sonra bu proqramların həməən, müəyyən bir plan və sistem daxilində tətbiqi xüsusunda göstərdikləri əzim və iradələri olmasa idi, nə ötəkisinin yeni Roma yapacaq qədər iqtidara, nə də bərikisinin Almaniya milli heysiyyət və istiqlalını qaytaracaq qədər müvəffəqiyyəti olurdu. Münəvvərlərin milli heysiyyət, milli qürur və vətənçilik xislətinə xitab ilə bərabər, geniş xalq kütlələrinin eyni hissiyyətlə bərabər həyatı mənəfət və ehtiyaclarına da cavab verə bilmirlər ki, bu iki hərəkət qeyd etdiyimiz bu parlaq nəticəni əldə etmişlər” (Resulzadə 1978, 45).

Rəsulzadə yazırdı ki, bu məsələ tək zamanımızın Avropa səhnəsində cərəyan edən bu iki mühüm hadisə ilə dəlilləndirilə bilməz. Əski – yeni milli bütün hərəkətlər diqqətli tədqiq olunursa, milli davaların sosial məsələlərlə sıx surətdə əlaqədar olduqları meydana çıxar. O,

yazırdı: “Amerika istiqlal oradakı kəndlilərin İngiltərəyə qarşı öz məhsullarını sərbəstcə sata bilmək haqqını qazanmaq üçün başlanan mücadilənin məhsuludur. Vaşinqton bir istiqlal qəhrəmanı olduğu qədər, bir kəndli üsyanının da başçısıdır. Monreonun “Amerika amerikalılar üçündür!...” – deyə meydana atdığı şüar da milliyyət davası ilə sosial şüarların bir-birinə bağlı şeylər olduğunu ifadə edir. Yaponiyanın siyasi oyanışı onu ticarət və istismar məqsədilə zora salan əcnəbilərə qarşı sosial bir reaksiya ilə başlamışdır. Milli Çin istiqlalının başçısı Sun Yat Senin bəlli proqramı çox əsaslı sosial məsələləri ehtiva etməkdədir. Hindistandakı Svarac [İstiqlal] hərəkatının liderləri ingilis hakimiyyətinə qarşı siyasi mücadilə etdikləri halda öz içərilərini gəmirən kast ayrılıqları kimi, sosial məsələlərlə də məşğuldurlar. Hindistan kimi, Misirdəki istiqlal hərəkatı da bu ehtiyacdən vaz keçmiş deyildir. Nil vadisindəki milli hakimiyyət və həqiqi istiqlalın təmini məsələsinin fəllahlara rifah gətirəcək sosial islahatlara bağlı olduğu bəhs mövzudur” (Resulzadə 1978, 46-47).

Rəsulzadə yazırdı ki, Türkiyə ilə “İran” milli hərəkatları da əcnəbi imperializminin təzyiqi altında kəskinləşən sosial məsələlərin təsiri ilə meydana gəlmişdir. Onun fikrincə, özəlliklə də, Atatürkün bəlli təbirilə “əfəndisi kəndli olan” yeni Türkiyənin tətbiq etdiyi iqtisadi dövlətçilik də bax bu zərurətdən doğan sosial tədbirdir. Məruz qaldığı qanlı müxalifətlərə baxmayaraq eyni Türkiyənin orta zaman feodalizminin geri müəssisələrini qaldıraraq, əsri demokratiya müəssisələrini yerləşdirməkdəki ısrarı da bunun üçündür. O, yazırdı: “Öz yaxınlarımıza gəlmişkən, zaman etibarını ilə bir az əski olsa da, mahiyyəti və müvəffəqiyyəti etibarını ilə şöhrəti hələ dillərdə dastan olan Qafqaz qəhrəmanı böyük Şamilin ortaqlı düşmən çarlıq Rusiyasına qarşı etmiş olduğu şanlı mücadilədə islamiyətdə mövcud dini demokratiyadan faydalanaraq baş qaldıran aristokratiyasını milli mücadilə iradəsinə tabe qılmaq məqsədilə sosial tədbirlərə əl ataraq, böyük feodal torpaqlarını mücahid – müridlər arasında böldüyünü də xatırladırdı” (Resulzadə 1978, 47).

Deməli, rus bolşevizmindən ancaq İtaliyada Mussolin, Almaniyada isə Hitler sosial şüarlardan milli mənfəətlər üçün istifadə etməmişdilər. Sadəcə, bu məsələdə çox ifrata varanlar faşizm və hitlerizm olmuşdur. Hər halda bolşeviklər sosial şüarlarını beynəlmiləl proletar sinfi uğrunda mübarizə adı ilə təqdim etdikləri halda, Mussolin və Hitler isə, bütün bunları italyan və alman xalqlarının mənafeyi adına milli şüarlar kimi qələmə verirdilər. Bunun da nəticəsində İtaliyada nasonal-sosializm adlandırılan “faşizm” (“ittifaq”, “birlik”), Almaniyada isə hitlerizm meydana çıxmışdır. İtalyan nasonal-sosialistləri “faşizm” adı altında qədim Roma imperiyasının bərpasını hədəflədikləri halda, alman hitlerçilər də “üstün alman xalqı” irqçiliyi ilə Almaniyanı dünya imperiyasına çevirmək niyyətində idilər. İtalyan faşistləri ilə alman hitlerçilərin öz xalqlarının geniş kütlələri arasında uğur qazanmalarında rus bolşevizminin “beynəlmiləçiliyi”ni mühüm rol oynamışdır (Xəlilli 2022, 127).

Bu baxımdan Rəsulzadə hesab edirdi ki, rus bolşevizm olmasaydı, İtaliya və Almaniyada faşizm bu dərəcədə uğur qazanmazdı. Çünki marksizmə əsaslanan rus bolşevizminin ifrat “beynəlmiləçiliyi”ni İtaliya və Almaniyada uyğun olaraq faşizmlə hitlerizmin ortaya çıxmasına gətirib çıxarmışdır. Rəsulzadə rus bolşevizmi kimi, sosial şüarları milli şüarlar adı altında dəyişdirən faşizmlə hitlerizmi də qəbul etmirdi. Ona görə millətçilik və milli istiqlal incə bir məsələdir ki, faşizmlə hitlerizmin ona başqa yerə sürükləməsi qəbul edilməzdir. Rəsulzadə yazırdı: “Milli istiqlal-bu bir zərfdir, məzruf isə – milli hakimiyyətdir. Kəndini təşkil edən təbəqələr arasında nisbi olsun ictimai müvazinət və yenə nisbi olsun iqtisadi rifah təmin edəmiyən bir cəmiyyətdə isə, milli hakimiyyət təsisi qeyri mümkündür. Tək siyasi deyil, həyatın bütün sahələrini əhatə edərək həyatın sosial məsələlərini də məşğuliyət və icraatı daxilində görən əsri milliyyətçiliyin hərəkat fəlsəfəsi də budur” (Resulzadə 1978, 47).

Rəsulzadənin milli həmrəylik təlimində milli sosial dövlət anlayışı

M.Ə.Rəsulzadənin milli həmrəylik təliminin əsasında milli sosial dövlət anlayışı dayanmışdır. O, “Müsavat” partiyasının 1938-ci ildə keçirilən qurultayında irəli sürülən “Yeni Proqram əsasları”nda Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, milli həmrəylik təlimi əsasında onun necə bir milli sosial dövlət olacağına başlıca prinsipləri açıqlanmışdı. Xüsusilə, “Yeni Proqram əsasları”na görə, milli sosial dövlətdə milliyyət məsələsi öz qüvvəsində qalmaqla yanaşı, orada sosial bərabərliyin, sosial ədalətin öz əksini tapması vacib hesab edilirdi. Şübhəsiz, “Yeni Proqram əsasları”nın əsas müəllifi M.Ə.Rəsulzadə olduğu üçün, orada öz əksini tapan milli sosial dövlət anlayışını da o, irəli sürmüşdü. Rəsulzadənin “Yeni Proqram əsasları”nda milli həmrəyliyə əsaslanan milli sosial dövlət prinsipi irəli sürməsi, daha dəqiqi desək milli məsələylə sosial məsələni bu şəkildə bərabər götürməsi heç də bütün mühacir milli aydınlar arasında birmənalı qarşılanmamışdır. Millətçilik məsələsində radikal mövqə tutan milli ziyalılar hesab edirdilər ki, “Müsavat”ın “Yeni Proqram əsasları”nda milli məsələdən uzaqlaşılaraq sosial məsələyə doğru yön alınmışdır. Bu cür düşüncələrə görə, Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpası uğrunda mübarizə dövründə milli məsələ ilə yanaşı, sosial məsələlərə bu qədər önəm vermək, onu radikal formada ifadə etmək milli istiqlal davasına zərər verməkdədir. Onların fikrincə, milli istiqlal uğrunda mübarizə aparıldığı bir dövrdə sosial məsələnin bu cür qoyuluşu milli qüvvələr arasında ikitirəlik yaradır və bu da, qəbul edilməzdir.

Rəsulzadə “Yeni Proqram əsasları”nda yer alan milli sosial dövlət prinsipinə, ümumiyyətlə orada öz əksini tapan milli həmrəylik mülahizələrinə qarşı çıxan radikal millətçilərə tutarlı cavablar vermişdi. O, yazırdı ki, birincisi, hazırda milli həmrəyliyə əsaslanan “Yeni proqram əsasları”nı radikal sayan bəzi mühacir demaqqoqlar “Müsavat” Firqəsinin Rusiya Məclisi-Müəssisən seçkilərində və 1917-ci ildə Bakıda yerli sovetlərə seçkilər əsnasında qəti müvəffəqiyyətinin sirrini unudublar. Filosof-mütəfəkkirmizə görə, o zamankı “Müsavat” proqramı da, indiki əsaslar kimi, milli davanı ön sırada tutmaqla bərabər, sosial məsələni də unutmamış, fəhlə və kəndli məsələlərinə son dərəcə əhəmiyyət vermiş və onları sosialist internasionalistlərin ayaqlarını havada başayaq tutacaq qədər radikal bir şəkildə həll etmişdir. O, yazırdı: “Bu sosial məsələləri unutmayan milliyyətçi proqramı ilə idi ki, “Müsavat” Bakı kimi inqilab yuvası “internasional bir fəhlə şəhərində” türk fəhləsinin tək bir səsinə türk sosialistlərinə belə qəpıdirməmiş və Qızıl ordunun siyasi hiylə və üstün qüvvə ilə edilən istilasına qədər bolşevik olan müsəlman fəhlə və qeyri fəhləsi sayının bütün Azərbaycanda üç yüzü (300) keçməməsinə səbəb olmuşdu” (Rəsulzadə 2009, 64).

Rəsulzadəyə görə ikincisi, “Əsasları”ı milli məsələdən çox sosial məsələlərə üstünlük verməkdə ittiham edənlərin görüş xətası vardır. Belə ki, Azərbaycanın istila altında olması, heç də onun milli və siyasi istiqlal gələcəyi ilə yanaşı, sosial bərabərliyə aid gələcəyini də düşünməyə əngəl ola bilməz. Başqa sözlə, burada dar düşüncədən deyil, daha geniş və bütünləşdirici dünyagörüşdən çıxış etmək lazımdır. O, yazırdı: “Məmləkət istila altındadır – deyirlər: hamımız vətəndən ayrı və mühacirətdəyik. Bizi burada ancaq bir qayə, bir ideal birləşdirir – təkrar vətənə dönmək və istiqlalımızı geri almaq. Toplayıcı bu milli və siyasi şüar yanına hansı sosial maddəni əlavə edərsiniz, istiqlalçılar cəbhəsinə ikilik gətirərsiniz ki, bu da milli qurtuluş hərəkatını işğal edər. Bu şəkildə düşüncələrin – düşüncələrində səmimi isələr – başlıca bir xətaləri vardır: bir görüş xətası. Milli qurtuluş hərəkatını təkcə vətən ayrısı mühacirlərə aid etmək və milli istiqlal mücadiləsinin taktika və strategiyalarını ancaq bu mühitdəki münasibət və əlaqələrlə ölçmək – böyük davanın geniş dairəsini çox kiçiltmək deməkdir” (Rəsulzadə 2009, 64).

Filosof-mütəfəkkir çox doğru qeyd edirdi ki, sadəcə mühacirət orada başlanan bir davanın buradakı təmsilçiləridir. Əsas odur ki, bu dava Azərbaycanda başlamış, orada davam

edir və orada da həll olunacaqdır. O, yazırdı: “Təmsilçilik rolunu həqiqi surətdə edə bilmək üçün siyasi mühacirət [istilaha diqqət edilsin: siyasi mühacirət deyirik və bunu sıradan mühacirətdən ayırırıq] orada cərəyan edən hadisələri, dəyişən reallıqları və doğan yeni münasibət və şərtləri daim təqib və tədqiq etməli və buna görə nəbzini əlində tutmaq vəzifəsində olduğu potensial milli hərəkatın həqiqi ehtiyaclarına görə mücadilə taktika və proqramlarını tənzim etməlidir. Bu mühacirət, özəlliklə bu mühacirətin ön sırasında gedən milli Azərbaycan davasının tarixi rəhbərliyini içəridən aldığı bir borc kimi üzərində daşıyan “Müsavat mühacirəti” bütün dünyadakı hər bəşəri ruh ilə bu zamandakı şərtlər arasındakı fərqi və o zamankı real şəraitlə bu zamandakı şərtlər arasındakı başqılığı öz vəzifəsinə sadıq və missiyasına layiq qaldıqca nəzərə almaya bilməz! O zaman dünya çətin bir hər bəşəri yaşamış, millətlər öz aralarındakı qanlı döyüşlərdən bizar olaraq çıxmışdılar, bir az nəfəs almaq üçün özlərini Vilsonun ağzı ilə xülasə edilən 14 maddəyə, sonra da Rusiyada partlayan kommunist inqilabının aldadıcı şüarlarına qapdirmışdılar. O zamankı “Müsavat” proqramı əsasda milliyətçi, istiqlalçı bir proqram olmaqla bərabər sosial məsələlərdə bəzən hətta firqənin əsil qayəsini təşkil edən milli prinsiplərlə təzad təşkil edən ifratlara belə qapılmışdır. Zamanın ruhuna bac verilmişdir. Milləti siniflərdən ibarət olaraq almaq, ordunu deyil, əsas olaraq milis təşkilatını idealizə etmək, zəruri ehtiyacların ucuzlanması üçün gömrüklərin ən yüksək dərəcəyə endirilməsini istəmək, milli sənayenin təşkilində əngəllər törədəcək mütərəqqi gəlir vergisini qəbul etmək kimi maddələrin o zamankı proqramda yer alması bax bu ruhiyyət durumunun və o dövrün havasını dolduran ideyaların məhsuludur” (Rəsulzadə 2009, 65-66).

Rəsulzadə sosial məsələlərdən cümhuriyyət dövründə yetərli səviyyədə istifadə olunmadığını özü də etiraf edirdi. O qeyd edirdi ki, sosial məsələlərdən o zaman lazımı şəkildə istifadə olunmamağın isə bir sıra səbəbləri olub: “O zaman bir tərəfdən liberalizm, digər tərəfdən də internasyonal sosializm cərəyanlarının zamana hakim təsirlərinə rəğmən, milliyətçi qalmağı bacaran “Müsavat” üçün indiki ümumi ruhdan mütləq olaraq, daha milli bir siyasət də daha təsənüdçü sosial bir sistem təsbit etmək qeyri-mümkün idi!” (Rəsulzadə 2009, 66).

Bununla da yeni dövrdə “Müsavat”ın proqramına sosial məsələlərdə bir sıra dəyişikliklərin edildiyini önə çəkən Rəsulzadə yazırdı ki, bu da milli həmrəylik anlayışıdır. Ona görə yalnız milli təsənüdçülük (solidarizm) demokratik dövlətin əsas ideologiyası ola bilər. Bu zaman nə liberalizmə, nə də bolşevizmə ehtiyac qalacaq. Bu, sosial məsələlərlə milli məsələnin uzlaşdığı ən mühüm nöqtə idi. Rəsulzadənin ortaya atdığı bu ideya sosial-fəlsəfi və siyasi baxımdan yeni idi. Burada əsas məsələ milli çərçivə daxilində sosial məsələləri həll etmək cəhdidir. Şübhəsiz ki, bu zaman kommunizmin doğurduğu bolşevizm kimi bəlaləri özündən uzaq tutmaqla yanaşı, milli təsənüdçülük kapitalizmin də mənfi tərəflərini rədd edirdi. (Rəsulzadə 2009, 66-67).

Rəsulzadə hesab edirdi ki, yalnız sosial məsələni milli məsələnin bir hissəsinə çevirməklə bolşevikləri sıradan çıxarmaq mümkün olar. Bu baxımdan onun əsas məqsədi o idi ki, sosial məsələnin millətçiliyə zidd olmadığını ortaya qoysun: “Doğrudur- milliyət şüarı toplan. Fəqət, sosial şüarların da toplayıcıları yox deyildir. Ayırıcı sosial şüarlar sinif mücadiləsini tərvic edən kosmopolit, internasyonal marksist sistemindən doğan şüarlardır. Yoxsa, sinifləri vuruşdurmağa deyil, bərabərləşməyə baxan təsənüdçü (solidarist) sosial sistemindən gələn şüarlar ayırmaz, toplan və bu surətlə də milli istiqlal anlamı ilə təzad deyil, tam bir ahəng təşkil edirlər!... Düşmənimiz bolşevizm üçün milliyət, keçici bir taktika məsələsi isə, bizim üçün sosial islahat heç də öylə deyildir. Bu, öz başına təsənüdü və məsud bir varlıq təsəvvür etdiyimiz ahəngdar milli cəmiyyətin həm davamı, həm də istiqlalının təmini üçün zəruri və daimi bir qayədir!...” (Rəsulzadə 2009, 67).

Rəsulzadənin milli həmrəylik (solidarizm) təlimini müdafiə edən M.B.Məmmədov da

yazırdı ki, “Müsavat”ın “Yeni proqram əsasları”na görə, müstəqil türk dövlətində nə ifrat liberalizmə, nə də kommunizmə yer olmayacaqdı (Məmməd zadə 1992, 211). “Yeni proqram əsasları”na görə, Türk mədəniyyətinin inkişafı və təkamülü, Azərbaycan türkünün səadəti və rifahı belə bir milli həmərylik sistemi daxilində mümkündür. Artıq burada fərdi azadlıq və fərdi mülkiyyət ilə yanaşı, ümüminin mənəfəti də vardır (Məmməd zadə 1992, 212).

Milli sosial dövlət fəlsəfəsinin “Azərbaycan şairi Nizami” əsərində əksi

Bizcə, Rəsulzadə 2-ci Dünya müharibəsi illərində yazdığı “Azərbaycan şairi Nizami” adlı əsərində də milli təsanüd ideyasını inkişaf etdirmişdir. Belə ki, Türk mütəfəkkiri Nizami Gəncəlini təkrar olunmaz bir şəkildə tədqiq etməklə yanaşı, Rəsulzadə millilik və dünyəvilik, millilik və dinilik məsələlərinə də aydınlıq gətirməyə çalışmışdır. Başqa sözlə, o, bir tərəfdən Nizaminin Türk mənsubiyyətinə, Türk dini-fəlsəfi düşüncəsinə, türk ruhuna, türk fəlsəfəsinə bağlılığını elmi-fəlsəfi şəkildə ortaya qoymuş (Rəsulzadə 2008, 40, 164, 173), digər tərəfdən dövrünün ictimai-fəlsəfi, sosial-siyasi problemləri kontekstində milli ideya ilə, dünyəvi ideyaları uzlaşdırmağa çalışmışdır.

Beləliklə, bu əsərində türkün dövlətçilik anlayışının geniş şərhini verən M.Ə.Rəsulzadə böyük mütəfəkkir N.Gəncəvinin də bir türk mütəfəkkiri olaraq uyğun baxışlarına müraciət etmişdir. O yazırdı: “Nizamiyə görə, dövlət başçısı “sürüyə cavabdeh bir çobandır”. Hətta bundan da məsuliyyətli bir mövqedədir. Başdakı beyin bədənin bütün üzvlərini idarə etməkdə hansı mövqedədirsə, dövlət başçısı da onun kimidir. “Əl ayağın fəaliyyətindən razı deyilsə, cavabdeh başdır”. Fərd dövlətə münasibətdə müəyyən vəzifələri icra etməyə borcludur. Amma fərd hər hansı dövlətdə yalnız vəzifə daşımağa borclu deyil, həm də bir sıra hüquqlara malikdir” (Rəsulzadə 1991/1, 213). Məsələn, “Qarı ilə Sultan Səncərin hekayəti”ndə Nizami Gəncəvi türk hökmdarını ədalətli və vicandlı olmağa çağırır. Nizamiyə görə, türk hökmdarları heç bir zaman zalım və ədalətsiz olmamışlar, Sultan Səncərin buna uyğun olmayan davranışı isə türk adına şərəf gətirmir (Gəncəvi 2004/1, 111).

Fikrimizcə, burada N.Gəncəvi bir tərəfdən Sultan Səncərin təmsalında türk hökmdarlarını türk düşüncəsinə, türk adət-ənənələrinə əməl etməyə çağırmaqla yanaşı, onları pis əməllərdən çəkəndirməyə çalışmış və başqa tərəfdən Azərbaycanda bir Türk dövlətinin hakim olduğuna işarə etmişdir.

Rəsulzadə dövlətdə fərdin rolunu xüsusilə dəyərləndirməklə yanaşı, onun vəzifələrini də göstərir. Dövlət başçısı dövləti idarə edən bir şəxs kimi fərdə nisbətən daha məsuliyyətli olmalıdır. Ancaq bu o demək deyil ki, fərd məsuliyyəti dövlət başçısının, və yaxud vəzifə sahiblərinin üstünə ataraq tamamilə geri çəkilməlidir. Ona görə də, Rəsulzadə Nizami kimi, dövlətin idarə olunmasında məsləhətləşmələri önəmli sayır: “Nizamiyə görə, iqtidar ilə təmkin bir-birini tamamlayan şeylərdir: “Güclü ol, amma təmkinini əldən vermə”. Dövlətin idarə olunmasında şair məsləhətləşmə tərəfdarıdır” (Rəsulzadə 1991/1,215). Ona görə, dövlət başçılarından başqa ölkə üçün dost və düşmən təsəvvür etmək olmaz. Millət əgər öz vəzifəsini yerinə yetirsə, düşmənlər də dost olacaqlar. Əgər öz vəzifəsini yerinə yetirə bilməzsə, dostlar da düşmən olurlar.

Nizaminin baxışlarına uyğun dövlət idarəsini reallaşdıran hökmdar İskəndərdir və Rəsulzadənin də Nizaminin İskəndərinə, onun işlərinə xüsusi yer verməsi təsadüfi deyil. O, Nizaminin “İskəndərnamə”də yaratdığı ideal cəmiyyəti özü də görürdü: “İskəndərin şəxsinə Nizami biliyə, hikmətə və sənətə bağlı olan ziyalı bir hökmdar görür. Filosoflar, alimlər və ədiblər tərəfindən əhatə olunmuş bu hökmdarın özü də xarakter (səciyyə), cəsərat və qəhrəmanlığı ilə bərabər, alim, filosof və tədbirli bir insan kimi tanınır. Ona müavinlik edən vəzir Yunanıstanın ən məşhur filosofu Ərəstundur (Aristotel). Sarayında Yunanıstanın bütün tanınmış filosof və alimlərindən təşkil olunmuş Dövlət Şurası tipli yüksək bir məclis vardır” (Rəsulzadə 1991/1, 216).

Fikrimizcə, N.Gəncəvinin «İskəndərnamə»ni yazmaqda məqsədi yalnız Makedoniyalı İskəndərin timsalında adil hökmdarı, ədalətli cəmiyyəti təsvir etmək deyil, eyni zamanda türk millətinin qədimliyini, türk inanclarını, adət-ənənələrini dünyaya tanıtdırmaq olmuşdu. Bu baxımdan N.Gəncəvinin Makedoniyalı İskəndəri türk dünyasının bir hissəsi olan Azərbaycana, daha sonra Qıpçaq elinə aparması təsadüfi ola bilməzdi. N.Gəncəvinin burada başlıca məqsədi Azərbaycanda, Qafqazda, Orta Asiyada və başqa yerlərdə yaşayan türklərin adət-ənənələrini, mədəniyyətini, düşüncələrini açıqlamaq olmuşdu. Məsələn, İskəndəri Qıpçaq ellərinə aparan N.Gəncəvi yazırdı ki, Qıpçaq türklərinin adət-ənənələri böyük fatehi mat qoymuşdur. Xüsusilə qadınların üzlərini örtməməsi və kişilərdən qaçmaması İskəndəri təəccübləndirir. İskəndər qıpçaqların ağsaqqallarını başına yığaraq bu adətlərindən əl çəkməyə çağırır: “Örtülü dedi çöl qıpçaqlarına: “Üzünü gizləmək xoşdur qadına”” (Gəncəvi 2004/2, 314). Qıpçaq türkləri isə İskəndəri başa salırlar ki, onlar adətlərini dəyişməyəcəklər, makdeoniyalı fateh isə hiylə işlətməklə istəyinə çatır.

Rəsulzadəyə görə, ideal cəmiyyətdə zor heç nəyi həll etməməlidir. Demokratik cəmiyyət Rəsulzadənin dövlət siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu onun düşüncələrinə hakim kəsilib və sosial-fəlsəfi dünyagörüşünə mühüm təsir edib. O, Nizaminin də axtarıb tapdığı bu ideal dövlət fəlsəfəsini fikirlərində inkişaf etdirirdi (Rəsulzadə 1991/1, 29-30). M.Ə.Rəsulzadə Nizaminin yaratdığı ideal cəmiyyətin Sovet dövründə kommunizm quruluşuna oxşadılmasına etiraz edirdi. O, Nizaminin ideal cəmiyyəti ilə bolşeviklərin kommunizm ideologiyası arasında heç bir oxşarlığın olmadığını ortaya qoyurdu: “Nizaminin “Cənnət şəhər”i dındardır, sovet cənnəti isə dinsizdir. Birincisi Allahı tanıyır, o birisi isə rədd edir. Birincidə yalan söylənməz, ikincidə isə yalan ən böyük təbliğat silahıdır. Birincidə sevgi əsas ikən, ikincidə sinif qovğası əsasdır. Birincidə heyvanlar belə təhlükəsiz yaşadığı halda, ikincidə insanlar daim ölüm qorxusu altındadır. Birincidə qan tökmək haram ikən, ikincidə qanlılıq əsasdır. Birinci oğurluq nədir bilmir, ikincidə isə oğurluq ən qanlı polis rejimidir. Birinci casusluq bilməz, ikincidə hamı casusdur. Birinci silahsız və dindar, ikinci, tərədən-dırnağa qədər silahlıdır. Birinci, fitnə nədir bilməz, ikinci, bütün dünyanı bürüyəcək bir fitnə yuvasıdır. Sözün qıyası: dini əxlaqa və ictimai anlayışa əsaslanan “Nizami sosializmi” ilə dini rədd edən və siniflər qovğasını əsas tutan qanlı “rus sosializmin” bir-birinə bənzər heç bir tərəfi yoxdur!.. Fəqət, bizim fikrimizcə, sevgi ilə nifrət, rəhmət ilə lənət nə qədər bir araya sığa bilərsə, Nizami ilə bolşeviklər də o qədər birgə ola bilərlər!” (Rəsulzadə 1991/1, 211-212). Bolşeviklərin öz aləmlərində Nizaminin ideal cəmiyyətinə bənzətdiyi kommunizmin əsassız olduğunu yazan milli ideoloqa görə, onun ideal cəmiyyəti yalnız Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə bərabər tutula bilər.

Bu baxımdan M.Ə.Rəsulzadənin tarix qarşısında ən faydalı xidmətlərindən biri də demokratik respublika ideyası idi. Özünün dediyi kimi, “misli Avropda olmayan” Azərbaycan Cümhuriyyəti, demokratik əsaslara söykənən sosial sistemli bir dövlət idi. Yeni milli dövlət xalqı bu acınacaqlı vəziyyətdən qurtarmalı, xalqın öz dövləti olmalı idi. Bolşevizm bunu, Rusiyadakı bütün xalqlara vəd eləsə də, M.Ə.Rəsulzadə onlara bel bağlamır, onun «yaxıcı və yıxıcı» təbiətini hiss edirdi. O deyirdi ki, rus kommunizminin yıxıcı və yaxıcı tətbiqatı yanında türk demokratizminin yapıcı və yaradıcı icratı vardır. Yıxıcılıq keçər, yapıcılıq qalar. Azərbaycan Cümhuriyyəti məhz belə bir “yapıcı” dövlət sistemi olmalı idi.

Bu baxımdan Rəsulzadənin “sosial məsələ-islam, türkçülük-islam” və sonda “türkçülük-sosial məsələ-islam” düsturunu başa düşmək çətin deyil: “Əski nəslə mənsub milli mühacirətin şüurlu qismi tərəfindən təmsil olunan siyasi proqramın milli həmrəylik, ictimai ədalət və siyasi istiqaldan bəhs edən üç əsası yeni nəslin ictimai və siyasi şüurunu müəyyən edir. Yeni mühacirətin siyasi düşüncəli qismi siyasi etiqadımızın yuxarıdakı «üçlü» ümdəsini böyük bir sevinc və vicdan rahatlığı ilə xəbər alırdı. Onlar qırmızılardan siyasətinin milli mühacirətin ictimai irtica ilə siyasi təhqir nümunəsi kimi tanıtdığını, yalan və böhtanlardan ibarət olduğunu

görürdülər. Milli Azərbaycan Respublikasının yaşadığı istiqlal dövrü Azərbaycan tarixinin ən parlaq bir dövrüdür. Əski və yeni mühacirətin ilham qaynağı, 1918-ci ildə elan olunan istiqlal bəyannaməsindəki demokratik əsaslardır. Əldə edilmiş milli istiqlalı yenidən qazanmaq əvvəlki kimi yeni nəslin də idealıdır: lakin bir şərtlə: yenidən qurulacaq Azərbaycanda əski ictimai uyğunsuzluğa, siyasi haqsızlıqlara meydan verilməyəcək, sosial həmrəylik və ədalətin təmininə xüsusi əhəmiyyət veriləcəkdir” (Rəsulzadə 1991/2, 110).

Nəticə

Uzun müddətli siyasi-ideoloji, sosial-fəlsəfi axtarışlardan sonra Rəsulzadə milli dava ilə sosial davanı bir yerdə, tam şəkildə götürürdü. Onun milli təsanüdcülük təlimi milli məsələ ilə sosial məsələnin kəsişdiyi bir nöqtə idi. O, bu təlimi irəli sürməklə sübut etmək istəyirdi ki, sosial məsələləri milli məsələlərə qarşı qoymağa deyil, yəni onların həmrəyliyinə yönəldilməlidir. Ona görə də, Rəsulzadə sosial məsələlərdən sui-istifadə edən bolşevikləri və milli məsələdən eyni şəkildə yararlanan kapitalistləri, ya da faşistləri bir-birindən fərqləndirmirdi. Onun əsas qayəsi onların iç üzünü açıb göstərmək və əsil milli həmrəyliyə nail olmaq idi. Bu baxımdan Rəsulzadənin milli təsanüd sistemini gündəmə gətirməsi uzun elmi-fəlsəfi, siyasi-ideoloji axtarışların nəticəsi idi.

Ümumiyyətlə, milli həmrəylik təlimini, solidarizm sistemini ortaya qoymaqla Rəsulzadə milli sosial dövlət anlayışı baxımından mükəmməl bir nəticəyə gəlmişdir. Bu, artıq milli məsələ ilə sosial məsələnin bir-birilə uzlaşması demək idi. Bu, M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründə düşüncələrində yaratdığı milli sosial dövlətçiliyin yeni və son forması idi. Buna milli həmrəylik (milli təsanüdcülük) adı verən Rəsulzadə hesab edirdi ki, belə bir dövlətdə həm millidini dəyərləri, həm də sosial-demokrat, çağdaşlıq prinsiplərini tətbiq etmək olar. Başqa sözlə, Rəsulzadənin ortaya qoyduğu elə bir milli sosial sistemdir ki, onun da mahiyyətində məhz milli sosial dövlət bütünlüyünü özündə əks etdirən milli həmrəylik təlimi dayanır. O, bir milli ideoloq, filosof-mütəfəkkir kimi Azərbaycan Cümhuriyyətinin yalnız siyasi-hüquqi deyil, sosial-fəlsəfi anlamda da memarıdır. O, elə bir memardır ki, Rəsulzadə ideyaları əldə əsas tutularsa, milli dövlətimiz əbədiyyən yaşamaq gücünə malikdir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- Akçura Yusuf (1915). İktisadi Siyasət Hakkında. Türk Yurdu, Cilt 12, sayı 12
Bebel Agustes (2011). Kadın ve Sosyalizm. İstanbul, İnter yayınları
Dürkheim Emil (2010). Sosyolojik Yöntemin Kuralları. İstanbul, Bordo-Siyah
Ələkbərli Faiq (2020). Azərbaycan Türk fəlsəfi və ictimai fikir tarixi (XIX-XX əsrlər). II hissə. Bakı, “Elm və təhsil”
Gökalp Ziya (1991). Türkçülüğün əsasları. Bakı, “Maarif”
Gökalp Ziya (1976). Makaleler I. Ankara, TC Kültür Bakanlığı Yayınları (Hazırlayan Ş.Beysanoğlu).
Gəncəvi Nizami (2004/1). Sirlər xəzinəsi. Bakı: «Lider nəşriyyatı»
Gəncəvi Nizami (2004/2). İskəndərnəmə. Bakı: «Lider nəşriyyatı»
Meriç Cemil (2013). Kültürdən irfana. İstanbul, İletişim
Məhəmmədzadə Mirzə Bala (1955). Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. “Azərbaycan” dərgisi, Ankara, sayı 12 (36)
Məmmədzadə Mirzə Bala (1992). Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, “Nicat”
Midhat Ahmet (1879). Ekomomi Politik. İstanbul
Rəsulzadə Mehmet Emin (2017). Yeni Kafkasiya yazıları (1923-1927). Ankara, Türk tarix kurumu yayınları
Rəsulzadə Məhəmməd Əmin (2016). Əsərləri (Mühacirət dövrü: Türkiyə, 1922-1929). I cild, Bakı, “OL” npkt

- Resulzade M.E (1978). Milli tesianüd. Ankara: Kardeş matbaası
Rəsulzadə M.Ə (2009). Milli birlik. Bakı, «Çıraq» nəşriyyatı
Resulzade M.E (1933). Demokrasi ve sovetler. «İstiklal» gaz., Berlin, 1933, 20 mart
Rəsulzadə M.Ə (1991/1). Azərbaycan şairi Nizami. Bakı: Azər nəşr
Rəsulzadə M.Ə (1991/2). Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı, Gənclik
Rəsulzadə M.Ə (2008). Azərbaycan şairi Nizami. Bakı, «Çıraq»
Russo Jan Jak (2011). Toplum Sözleşmesi. Ankara, Nilufer yayıncılık
Sağlam Serdar (2004). Ziya Gökalpta “Solidarizm” ve “Milli İktisat”. Türkiyat Araştırmaları Dergisi. Payız, sayı 1. Ankara
Sağlam Serdar (1996). “Ziya Gökalpın İktisadi Düşünceleri. Türk Yurdu, Cilt 16, № 103
Xəlilli Xəlyəddin (2022). Sosializm ideologiyasının mənbələri, inkişafı və faciələrinin tarixinə giriş. Bakı, Xan nəşriyyatı
Tekin Alp (1918). Tesanütçülük-Tesanütçülüğün Gayesi. Yeni Mecmua, (9 mayıs 1918), 2, №43
Yaqublu Nəsiman (1991). Məmməd Əmin əsulzadə. Bakı, Gənclik

Фаиг Алекперли

ОБУЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ СОЛИДАРНОСТИ НА СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИХ ВСТРЕЧАХ МУХАММАДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются причины возникновения солидаризма в Европе и его формулировка как национальной солидарности азербайджано-турецким мыслителем, государственным деятелем Мухаммедом Амином Расулзаде. Прежде всего, это показывает сущность солидарности во Франции, занимающей альтернативную и примирительную позицию по отношению к либерализму и коммунизму. Хотя солидаризм возник во второй половине XIX века и его научно-теоретические основы были заложены французским мыслителем Огюстом Контом, который подходил к обществу в целом, основоположником этого направления в мир науки. В статье рассматриваются отличия французского солидаризма от немецкого солидаризма, а также национальные особенности этого течения в тюрко-исламском мире, в том числе в Турции и Азербайджане. Солидарность в Османской империи распространялась в рамках концепций национальной экономики и национального искусства, основной взгляд заключался в том, что перья должны вернуться к экономической философии, которой они достигли в прошлом, такой как разделение, помощь и солидарность.

В статье всесторонне рассматриваются взгляды М.А.Расулзаде на солидарность и его учение о национальной солидарности. Здесь широко представлены его обширные исследования французских, немецких и английских мыслителей о солидаризме. По мнению Расулзаде, свобода, возникшая у англичан и получившая развитие у французов в новую эпоху, и идеи иудаизма вскоре привели к возникновению либерализма (политического либерализма, экономического либерализма и т. д.) в Европе. В частности, Кант, Гегель, Конте и Спенсер более оптимистично относились к идее о том, что в ближайшем будущем человечество будет жить счастливо в социальном равенстве. В статье показано, что Расулзаде смог правильно увидеть коммунизм либерализма, а также противоречия между коммунизмом и либерализмом на более позднем этапе. Он продвигал доктрину национальной солидарности как местной формы солидарности, которая занимала правильную позицию между коммунизмом и либерализмом. Исходя из доктрины национальной солидарности, важно быть не только национальным государством, но и государством социальным. Согласно статье, Расулзаде выдвинул модель азербайджанского государства, которое в будущем будет независимым, выделив компромиссные аспекты национального

государства и социального государства. Его доктрина национальной солидарности была уникальна тем, что в ней не было места ни абсолютному коммунизму, ни абсолютному либерализму. В то же время доктрина национальной солидарности Расулзаде гуманна и не содержит элементов радикального национализма. Таким образом, поставив социальную борьбу на один уровень с национальной борьбой, Расулзаде открыл новый путь для азербайджанских турков.

Ключевые слова: либерализм, коммунизм, солидарность, творчество, национальная солидарность, национальное социальное государство

Faig Alakbarli

NATIONAL SOLIDARITY TRAINING IN THE SOCIO-PHILOSOPHICAL MEETINGS OF MOHAMMAD AMIN RASULZADE

ABSTRACT

The article discusses the reasons for the emergence of solidarism in Europe and its formulation as a national solidarity by the Azerbaijani-Turkish thinker, statesman Mohammad Amin Rasulzade. First of all, it shows the essence of solidarity in France, which has an alternative and conciliatory position to liberalism and communism. Although solitaryism emerged in the second half of the 19th century and its scientific and theoretical foundations were established by the French thinker Auguste Comte, who approached society as a whole, only the French sociologist Emile Durkheim is considered to be the founder of this trend in the world of science. The article examines the differences between French solidarism and German solidarism, as well as the national features of this trend in the Turkic-Islamic world, including Turkey and Azerbaijan. Solidarity in the Ottoman Empire spread under the concepts of National Economy and National Art, the main on solidarity was that the feathers should return to the economic philosophy they had achieved in the past, such as sharing, assistance, and solidarity.

The article comprehensively examines M.A.Rasulzade's views on solidarity and his doctrine of national solidarity. His extensive study of French, German, and English thinkers on solidarism is widely shown here. According to Rasulzade, the freedom that emerged among the British and developed in the French in the new era, and the ideas of Judaism soon led to the emergence of liberalism (political liberalism, economic liberalism, etc.) in Europe. In particular, Kant, Hegel, Conte, and Spencer were more optimistic about the idea that humanity would live happily in social equality in the near future. The article shows that Rasulzade was able to correctly see the communism of liberalism, as well as the contradictions between communism and liberalism at a later stage. He promoted the doctrine of national solidarity as a local form of solidarity that took the right position between communism and liberalism. On the basis of the doctrine of national solidarity, it is important to be not only a national state, but also a social state. According to the article, Rasulzade put forward the model of the Azerbaijani state, which will be independent in the future, highlighting the compromising aspects of the national state and the social state. His doctrine of national solidarity was unique in that there was no place for absolute communism or absolute liberalism. At the same time, Rasulzadeh's doctrine of national solidarity is humane and has stayed away from any elements of radical nationalism. Thus, by taking the social struggle on the same level as the national struggle, Rasulzade opened a new path for the Azerbaijani Turks.

Keywords: Liberalism, Communism, Solidarity, Creativity, National Solidarity, National Social State